

ЛІНГВО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ МІФОЛОГІЧНИХ КОРЕНІВ СТЕРЕОТИПУ В АСПЕКТІ ВИВЧЕННЯ ЗМІСТУ ПРИРОДИ ТЕКСТУ

У пропонованій розвідці автор подає своє розуміння стереотипу як явища національної культури, що існують у свідомості як когнітивні конструкти, фіксатором яких є тексти. Стереотип – унікальний феномен, який незалежно від волі індивіда проявляється на всіх рівнях свідомості, відповідно комплексне вивчення його можливе лише на стику різних галузей знань, зокрема, лінгвістики та філософії.

Ключові слова: стереотип, бінарність, символ-код, міф, міфологічні корені, текст.

Протягом всієї історії людства в культурі існують феномени, за допомогою яких, з одного боку, можна прослідкувати за сутністю культури, з іншого, спостерігаються надзвичайні, виключні її якості і характеристики. Одним із таких феноменів є стереотип – комплексне інтегративне явище, адекватне вивчення якого можливе лише в міждисциплінарній науковій парадигмі, зокрема, на стику філософії, антропології, культурології, психології, соціології, етнографії, когнітології, гендерології, лінгвістики тощо. Розвідки, присвячені різним аспектам стереотипу і пов'язаних із ним проблем, є на сучасному етапі особливо значимими із багатьох причин: стереотип – унікальний феномен, який незалежно від волі індивіда проявляється на всіх рівнях свідомості: стереотипи вони консолідують спільноти людей у певну соціокультурну систему; відіграють позитивну роль у збереженні особливостей національної культури та мови, є конструктом тексту тощо.

Про те, що проблема опису стереотипів стає все актуальнішою у царині різних галузей знань, свідчить значна кількість як зарубіжних, так і українських досліджень, зокрема, напрацювання О. Бароніна, В. Рижкова, Н. Бердяєва, І. Красних, Є. Бартмінського, Т. Стефаненко, Г. Шпет, Н. Уфимцевої, В. Маслової, О. Семендяєвої та багато ін. При тому слід зауважити, що основні дослідження в розробці питання стереотипу знаходяться в межах соціології, історії, соціальної психології, культурології, міжкультурної комунікації тощо. Особливістю пропонованої розвідки є спроба дослідити стереотип із позиції лінгвістики, мета – на основі аналізу наукових спостережень з'ясувати міфологічні корені мовного стереотипу, що знаходять фіксацію у текстах.

Найперше слово «стереотип» використовувалось в поліграфії для позначення копії з типографічного набору. ХХ століття з його раціоналізмом актуалізувало прагматичний підхід до поняття стереотипу і одночасно призвело до певної поляризації двох наступних тенденцій у його тлумаченні. Одна тенденція бере свій початок від праць В. Ліппмана, який уперше використав термін «стереотип» (1922 р.) під час аналізу впливу наявних знань про предмет на його сприйняття і оцінку при безпосередньому контакті [13, 241], запропонувавши нове розуміння відповідного поняття: стереотипи – це «упорядковані, детерміновані культурою «картинки світу» в голові людини, які економлять зусилля при сприйнятті складних соціальних об'єктів та захищають її цінності, позиції та права» [15, 52]. Отже стереотипи, на думку В. Ліппмана, орієнтують людину в великій кількості інформації та допомагають зберегти високу самооцінку. При тому зауважимо, що В. Ліппман намагався пояснити функціонування стереотипів виходячи із аналізу соціально-психологічних аспектів діяльності людей, розглядаючи стереотип у системі тих факторів, які викликають його появу і детермінують його функціонування.

Послідовники В. Ліппмана відійшли від його ідеї, а виникнення і функціонування стереотипів стали пояснювати виключно особливостями людської психіки. Така тенденція у дослідженні стереотипів з позиції прагматики призвела до іншого розуміння стереотипів: вони стали розглядатися як засіб впливу [13, 245].

Нас же цікавить лінгвістичний підхід до розуміння стереотипу, зокрема, проблема опису стереотипів в рамках нових способів вивчення концептуального змісту художніх текстів. На думку Н. Уфимцевої, стереотипи «ідеальні образи предметів і явищ реальної дійсності» [15, 54]. Розуміння знака відбувається у спілкуванні, головною умовою якого є певна спільність знань про світ у комунікантів, що характерна стереотипам. Результатом аналізу стереотипу з позиції лінгвістики, стало наступне його визначення: «одинаця мови, що викликає на психовербальному рівні у свідомості представників певної національно-культурної єдності деякий мінімалізм подібних асоціативних реакцій на ряд слів з оцінним значенням» [15, 55]. За Н. Уфимцевою, стереотипи наділені певним мінімальним комплексом подібних асоціативних емоційно-оцінних реакцій [15, 59]. Виникає слушне питання: що ж це за такий мінімум асоціативних реакцій?

Щоб відповісти на нього, слід звернутися до структурного аналізу значення стереотипу. Спочатку термін «семантична асоціація» використовувався як синонім терміна «конотація». Але якщо асоціації,

пов'язані зі словом можуть бути суто індивідуальними, то конотації лексеми – це загальноприйняті асоціації чи асоціативні норми. Якщо говорити про стереотипи свідомості, то вони закодовані в мові і проявляються в повсякденному вживанні. При тому носії мови, як правило, не усвідомлюють їх. Мовні стереотипи можуть навіть вступати в протиріччя з їх усвідомленими розумовими інсталяціями, що формуються під впливом виховання та освіти. Відповідно стереотип у лінгвістиці можна розглядати у двох площинах: формальній площині, як відрізок висловлювання (чи ціле висловлювання), що включений до контексту, у структурі якого є вільні компоненти висловлювання, і в змістовій площині, як уявлення про предмет чи ситуацію, що знаходить своє відображення у мові. Це означає, що стереотип можна тлумачити уже не як зміст, а як форму мовного вираження: мовний стереотип – відрізок висловлювання (ціле висловлювання із фіксованою формою); стереотип-уявлення – схематичний образ в голові людини про об'єкт чи ситуацію, який включає їх описові і оцінні ознаки. Стереотип-уявлення пов'язується не з конкретним словом, а з його денотатом, тому не належить до сфери мови, а лише виражається в ній.

Отже, стереотипи, що за своєю суттю є лінгвокультурними моделями, наявні у свідомості тієї чи іншої спільноти у вигляді певним чином структурованих фонових знань незалежно від того, усвідомлює це індивід чи ні й знаходять свою фіксацію через тексти. Завжди знаходячись у підсвідомості, стереотипи реалізуються на різних рівнях: вони відображаються у моделях поведінки, у сприйнятті дійсності, у дискурсі і, звичайно, у мовному спілкуванні. Тому логічним видається думка Є. Бартмінського, який визначає стереотип як «суб'єктивно-детерміноване уявлення про предмет чи ситуацію, що охоплює як описові, так і оцінні ознаки, які є результатом інтерпретації дійсності у рамках соціально-пізнавальних моделей [2, 189]. Пропоновані ідеї покладено в основу пропонованої розвідки.

Сучасне наукове розуміння стереотипу передбачає наявність у ньому таких елементів-характеристик як бінарність, протиріччя, стандартизованість, схематизм, символізм, емоційність, категоричність, сталість тощо. Слід зазначити, що коріння названих елементів учені (такі думки спостерігаємо в дослідженнях О. Мурадян, А. Сагадєєва, О. Семендяєвої) шукають в міфології, оскільки міф є одним із найважливіших феноменів людської культури, в основі якого закладені основні моделі особистісної і суспільної стереотипної поведінки, так звані «символи-коди» особистісного і суспільного буття людини. Традиційні посилання на міфологію створюють ілюзію того, що міфологічні корені стереотипу – незаперечний факт, що лежить в основі аналізу стереотипу і стереотипізації. Спробуємо далі довести чи спростувати це положення.

Основи семіотичного (знакового) підходу до сучасної культури в цілому були закладені Р. Бартом. На думку вченого, міфологія – це комунікативна система, що консолідує в собі позначаюче і позначуване. Вона створюється на основі існуючої системи послідовних знаків, є вторинною семіологічною системою і інтерпретується як семіотичний, знаковий феномен повсякденної культури [1]. Початком сучасних досліджень міфології прийнято вважати напрацювання Дж. Віко, який відкрив у міфології новий спосіб пізнання, що підпорядковувався принципу множинності, взаємозв'язку всіх елементів буття, схильністю до двозначності [3]. Подальший розвиток теорії міфології відбувається у напрямку заперечення класичного алегоризму, згідно з яким міфологічний образ є змістовою формою, що знаходиться в органічній єдності зі своїм змістом – символом.

Ф. Ніцше вважав міфологічні символи базисними, а процес їх руйнації – надзвичайно небезпечним для сучасної цивілізації. Ф. Ніцше вбачав у міфології життєві умови всякої культури, яка на його думку може розвиватися тільки в обмеженому міфологією ракурсі [10]. Подальші розвідки були присвячені створенню лінгвістичної концепції виникнення міфу, згідно з якою первісна людина позначала абстрактні поняття через конкретні ознаки, через посередництво метафоричних епітетів. Якщо початковий зміст останніх був втрачений, то через посередництво різноманітних семантичних зсувів виникав міф.

Зв'язок символу із міфом став предметом зацікавлення «антропологічної школи» і її представників Е. Тайлора, Е. Ленга, Г. Спенсера [14]; зв'язок символу з магією та ритуалом розглядав Дж. Фрезер [16]; англійський етнограф Б. Малиновський став основоположником функціональної школи в етнології, представники якої відстоювали думку, що міф – це не просто історія, яка має алегоричне чи символічне значення, міф кодифікує думку, зміцнює мораль, пропонує певні правила поведінки, раціоналізує соціальні установки [8].

У подальших дослідженнях міфу ставляться питання не стільки щодо функціонального значення міфу, скільки проблеми специфіки міфічного мислення. Зокрема слід назвати роботи Л. Леві-Брюля та Е. Кассіра, які розглядають міфологію разом із мовою та мистецтвом як автономну символічну форму культури, наділену особливим способом символічної об'єктивації чуттєвих відповідників. Е. Кассіра зумів проаналізувати міфологію як форму творчого упорядкування і пізнання реальної дійсності [4].

Дослідженню символічного в міфології надавав великого значення і К. Юнг, який вважав міфи тлумаченнями символів, що побутували в житті і стали незрозумілими. Значення міфу він пов'язував з певними міфологічними темами – архетипами [17].

Особливу символіку міфології, зв'язок ритуалів і символів, бінарність міфів та інші аспекти міфологічної свідомості розглядав американський дослідник Джозеф Кемпбел. На його думку символи міфології не є штучно створеними, їх неможливо спрямувати, вигадати чи тимчасово нівелювати [5].

У зв'язку із проблемою інтерпретації символів і їх впливу на процес стереотипізації вважаємо за необхідне враховувати наступні аспекти: символ має давнє походження і існує його певна спадкоємність, символ інтернаціональна сутність – стандартний, стереотипний образ для представників будь-якої спільноти, а проблема його інтерпретації і асоціативних зв'язків залежить від ряду особливостей (національних, релігійних, вікових, соціальних та ін.); символи не існують ізольовано, вони є частиною єдиної системи; для аналізу символів важливою є система аналогій між зовнішнім і внутрішнім світами; окремо слід розглядати рівні значення символів, проблеми символу і алегорії, символу і художньої експресії, способів інтерпретації, а також деякі інші проблеми символічної стереотипізації.

Для розуміння стереотипу не менш важливими є філософські дослідження структуралізму. Структурна теорія міфології була розроблена Клодом Леві-Стросом, який, визнаючи своєрідність міфологічного мислення, показав, що воно також здатне до узагальнення, класифікацій і логічного аналізу. Леві-Строс вбачав у міфології інструмент вирішення фундаментальних протиріч – прогресивного посередництва, за якого фундаментальна протилежність замінюється вужчою опозицією. Як наслідок постійних трансформацій виникають нові міфологічні системи і підсистеми, що створюють між міфологемами складні ієрархічні відношення [7].

Сказане про бінарність, символізм та структуралізм дозволяє зробити висновок: відповідні елементи знаходяться у міфологічній свідомості. Відповідно, стереотип як феномен культури має міфологічні корені. Однак виникає питання: яким чином давні міфологічні уявлення зберігаються протягом віків і в якій формі вони присутні у сучасному стереотипі.

З огляду на історичну послідовність, можемо констатувати, що міфологія трансформувалась у народний фольклор, відповідно незаперечним є історичний зв'язок міфів і фольклору, які проходять загальний процес трансформації. Можна також говорити, що в міфах і фольклорі усіх народів існують певні символи-коди (стереотипи). Інколи вони подібні: мають єдину систему дешифрування у будь-якого етносу (стереотип можна назвати інтернаціональним, якщо певний мінімум асоціативних реакцій, що наділені схожістю оцінки на психовербальному рівні, прослідковуються у представників ряду національно-культурних спільнот. При цьому не можна заперечувати відмінності, облік яких надзвичайно важливий у процесі спілкування), часом вимагають особливої інтерпретації, що, в першу чергу, залежить від національних особливостей етносу.

Та безсумнівним є те, що коди-символи існують, що вони глибоко історичні, і мають зв'язок із загальним колективним безсвідомим. Спостерігається певний схематизм використання таких символів-кодів, а також бінарність, що з самого початку закладена в природу міфу та найчастіше фіксується у фольклорних текстах (показово, що це ми можемо спостерігати не тільки на фольклорних зразках, а й у творах літератури, мистецтва тощо).

Протягом тисячоліть історія міфології, яка збереглась до сьогодні, впливала на весь подальший розвиток суспільної думки. Міфологія всеохоплююча в тому сенсі, що її «присутність» можна спостерігати у всіх сферах сучасної культури. Саме в міфології прослідковуються основні ознаки і якості стереотипу, зокрема: сильно розвинутий ірраціональний, емоційний аспект, стійкість щодо змін і наявність певної універсальної, стандартної моделі зображення певних предметів і явищ тощо.

Отже, стереотип як феномен культури існує з найдавніших часів, хоча і став предметом пильної уваги лише в ХХ ст. До сьогодні низка питань ще лишаються нез'ясованими. Особливо актуальною у сучасних напрацюваннях є тема символу. Саме міфологічні символи, що є знаками, в яких закодована «генетична пам'ять» індивіда, що дозволяє йому, спілкуючись із іншими людьми, проявляти свою національну ідентичність, будуть предметом подальших наукових пошуків автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Ролан. Мифология : [пер. с франц. С. Зенкина] / Ролан Барт. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.
2. Бартминьский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике : [пер. с польского] / Е. Бартминьский. – М. : Индик, 2005. – 528 с.
3. Вико Джамбаттиста. Основания новой науки об общей природе наций : [пер. и комментарии А.А. Губера] / Джамбаттиста Вико. – Москва-Киев. : Refl-book-USA, 1994. – 618 с.
4. Кассирер Эрнст. Избранное : Индивид и космос / Эрнст Кассирер. – М., СПб : Университетская книга, 2000. – 654 с.

5. Кэмпбелл Джожеф. Герой с тысячью лицами : миф, архетип, бессознательное / Джожеф Кэмпбелл. – М. : Прогресс, 1980. – 391 с.
6. Леви-Брюль Люсьен. Сверхъестественное в первобытном мышлении [пер. с франц. Б. Шервской с предисл. В. Никольского] / Люсьен Леви-Брюль. – М. : ГАИЗ, 1999. – 518 с.
7. Леви-Стросс Клод. Структурная антропология / Клод Леви-Стросс. – М. : Наука, 1983. – 536 с.
8. Малиновский Б. Магия, наука и религия / Б. Малиновский. – М. : Наука, 1998. – 207 с.
9. Мурадян А. В. Стереотип в философской аргументации / А. В. Мурадян // Вопросы философии. – [вып. 4]. – Ереван. – 1984. – С. 38–45.
10. Ницше Фридрих. Соч. : в 2-х томах / Фридрих Ницше. – М. : Мысль, 1990. – 829 с.
11. Сагадеев А. В. Стереотипы и автостереотипы в сравнительных исследованиях восточной и западной философии. Философское наследие народов Востока и современность / А. В. Сагадеев. – М., 1983. – 141 с.
12. Семендяева О. Ю. Стереотип как социальный и социально-психологический феномен : автореф. дис. канд. филос. наук / О. Ю. Семендяева. – М. : АН СССР, Ин-т социологических исследований, 1986. – 19 с.
13. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учеб. пособие для студентов ин-тов по спец. «Психология» / Стефаненко Т. Г. – М. : Ин-т психологии РАН, Академический проект, 1999. – С. 236–250.
14. Тайлор Э. Б. Первобытная культура : [пер. с английского] / Э. Б. Тайлор. – М. : Политиздат, 1989. – 572 с.
15. Уфимцева Н. В. Языковое сознание : стереотипы и творчество / Н. В. Уфимцева. – М. : ИЯЗ, 1988. – С. 50–65.
16. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь : [пер. с английского] / Дж. Дж. Фрэзер. – М. : АСТ, 1998. – 779 с.
17. Юнг К. Г. Душа и миф : Шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К. : Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. – 384 с.

В статье автор подает свое понимание стереотипа как явления национальной культуры, что существует в сознании как когнитивная модель, фиксатором которой есть тексты. Стереотип – уникальный феномен, который независимо от воли индивида присутствует на всех уровнях сознания, соответственно комплексное изучение его возможно только в комплексе разных областей знаний, в частности, лингвистики и философии.

Ключевые слова: стереотип, символ-код, миф, мифологические корни, текст.

The author takes his understanding of stereotype as a phenomenon of national culture. Stereotype - a unique phenomenon that regardless of the will of the individual is present at all levels of consciousness, respectively comprehensive study it is only possible in a complex of different areas of knowledge, in particular, linguistics and philosophy.

Key words: stereotype, symbol-code, myth, text, mythological roots.